

De slavernij der vrouw

J.S. Mill en het feministisch discours in de negentiende eeuw

De uitgave van John Stuart Mill's *The Subjection of Women* in 1869 was een sleutelmoment in de wereldgeschiedenis van het eerste golf-feminisme. In Nederlandse kranten en tijdschriften werd Mill's tekst echter vooral aangehaald om zijn bewering dat vrouwen leefden in een staat van slavernij, en de historische parallel die hij trok met de afschaffing van de slavernij – niet om zijn liberale argumenten. De receptie paste daarmee binnen een grensoverschrijdende discussie over de 'vrouw-slaafvergelijking'. Deze case study toont de waarde van nauwlettende aandacht voor de taal waarin het debat over de vrouwenkwestie gevoerd werd: aandacht die digitaal tijdschriftonderzoek mogelijk maakt.

/ Sophie van den Elzen /

Europese commentatoren hadden het al snel over een historisch moment in de strijd voor vrouwenrechten: de verschijning van J.S. Mill's *The Subjection of Women* in 1869. Mill's betoog werd vertaald en decennialang liefdevol verspreid door liberale Europese feministen.¹ Hedwig Kettler beloofde bijvoorbeeld in het blad *Frauenberuf* dat ze lezers die bereid waren het boek publiekelijk voor te lezen belangeloos exemplaren zou toesturen, en in Nederland gaf *De Huisvrouw* een gratis bijlage uit van 'aanhalingen' uit het werk.² Aletta Jacobs verklaarde in haar memoires dat zij als kind door Mill's boek was gegrepen.³ Onder het bredere publiek werd het werk ook besproken, in positieve maar vooral ook negatieve bewoordingen.⁴

Mill, de Engelse filosoof en parlementariër, was bij het verschijnen van zijn werk al internationaal vermaard om zijn radicale liberale ideeën. Zijn politieke steun voor vrouwenkiesrecht in 1867 en 'zijn' artikel over het onderwerp in de liberale *Westminster Review* in 1851 – Mill bevestigde later het belang van de hand van zijn vrouw, Harriet Taylor, in al zijn publicaties over het onderwerp – hadden onder sympathisanten van de zaak lof gewonnen. Vooral geprezen werd zijn kenmerkende "forsch-gespierde, sterk-besnaarde" betoogstijl, met bedachtzame opbouw en beroep op rede en logica.⁵

Afbeelding 1. Bijschrift: J.S. Mill en Helen Taylor, Harriet's dochter. Zij droeg ook bij aan de totstandkoming van *The Subjection of Women*.

Bronvermelding: CC licentie, spartacus-educational.com.

Deze aandacht voor opbouw en helderheid kenmerkt ook *The Subjection of Women*, een traktaat van ongeveer 150 bladzijden. In vier hoofdstukken pleit Mill voor gelijke rechten voor de vrouw. Hij betoogt dat de huidige sekseverhoudingen niet redelijk zijn, maar gebaseerd op het oeroude recht van de sterkste. Daarbij stelt hij dat er eigenlijk over de aard van de vrouw niets met recht gezegd kan worden, omdat zij in de wereldgeschiedenis nog nooit haar volle potentie heeft mogen benutten. Mill bespreekt in de hoofdstukken achtereenvolgens de vrouwenemancipatie als onderdeel van de vooruitgang van de Westerse beschaving, de rechten van de vrouw binnen het huwelijk, de karaktereigenschappen en professionele capaciteiten van de vrouw, en de maatschappelijke voordelen van vrouwenemancipatie. Zijn titel slaat vooral op de eerste twee hoofdstukken, waarin hij meermalen de ‘onderwerping’ van de vrouw benadrukt. De *wordcloud* van zijn werk (afbeelding 2) weerspiegelt de liberale redenering en gematigde toon van zijn werk. De ‘maatschappij’, de ‘wet’, het ‘algemeen’ belang, en de kritiek op het idee van een vermeende vrouwelijke ‘natuur’ zijn kernthema’s van zijn werk. De meer opruiende bewoordingen zoals ‘onderwerping’ of ‘slavernij’ worden minder gebruikt, en komen in de wordcloud niet naar voren.

Mill’s werk bood lezers een panoramisch overzicht van het vrouwenvraagstuk en weerleggingen van gangbare conservatieve denkbeelden. Werden deze facetten en nuances ook opgepikt in de Nederlandse receptie van het boek? In het volgende zal ik met behulp van digitaal tijdschriftonderzoek laten zien dat in Nederland de receptie van zijn werk in kranten en tijdschriften zich vooral focuste op wat vertaler R.C. Nieuwenhuijs, in de eerste uitgave van het werk bij A.W. Nijhoff in 1869, de “slavernij der vrouw” noemde. Dit is een markant gegeven: Mill werd dan wel tot beschermheilige van liberale, ‘redelijke’ feministische argumentatie uitgeroepen, maar de boeggolf die zijn boek teweegbracht in het Nederlandse publieke debat betrof juist wat velen een kunstgreep en overdrijving van zijn werk vonden. Deze receptie kan het best begrepen worden binnen de bredere discursieve context van het werk ten tijde van de uitgave van de twee Nederlandse vertalingen in 1870 en 1898: er woedde namelijk een grensoverschrijdend debat binnen de vrouwenbeweging over de vrouw-slaafvergelijking. Mill’s werk werd ook een inzet van dit lopende debat.

Afbeelding 2. Bijschrift: Wordcloud van de 45 meest frequente woorden in *The Subjection of Women*. Visualisatie m.b.v. Voyant Tools, voyant-tools.org.

Nieuwe perspectieven: digitaal tijdschriftonderzoek en discoursanalyse

Dit receptieonderzoek maakt onder andere gebruik van het historisch krantencorpus in *Delpher*. Voor de periode 1869-1899 waren in 2021 zeventig besprekingen van en verwijzingen naar het werk te vinden, en 26 advertenties. De verwijzingen waren vooral talrijk bij het verschijnen van de twee vertalingen van Mill's werk, in 1870 en 1898.

Tijdschriftonderzoek is continu in ontwikkeling. In haar belangrijke studie van het gedachtegoed van het Nederlandse eerste-golffeminisme, *Denken over sekse*, benadrukte Ulla Jansz dat de bestaande ideologische categorisering van de vrouwenbeweging zouden moeten worden losgelaten.⁶ In plaats daarvan maakte ze in haar studie de *ideeën* die rondgingen in bladen en andere bronnen van het negentiende-eeuwse feminisme leidend. Lotte Jensen focuste in haar studie van de Nederlandse vrouwenpers onder andere op de vertaling en herdruk van *artikelen*, en de verwijzingen naar internationale collega's.⁷ De voortschrijdende digitalisering van de negentiende-eeuwse periodieken maakt een nog fijnmazigere aanpak mogelijk: er kan nu laagdrempeliger gekeken worden naar de *woorden* die belangrijk waren in het debat over vrouwenrechten.

Een van deze woorden was 'slavernij'. Myriam Everard heeft onlangs beschreven hoe Wilhelmina Drucker haar gedachtegoed over de 'seksestrijd' formuleerde door middel van nieuwe samenstellingen, die leunden op parallelismen met de 'klassenstrijd' van het socialisme.⁸ Niet de ideologie, maar de woorden kwamen eerst. Ook slavernij en de afschaffingsbeweging gaven aanleiding tot dit soort *analogical reasoning*. Het nader bestuderen van sleutelwoorden van het debat en in kaart brengen hoe de betekenissen, (historische) associaties en acceptatie van deze woorden met de tijd verschuiven verschaft nieuw perspectief op de ontwikkeling van vrouwenbewegingen.

Deze bijdrage herijkt het belang van Mill's werk voor de Nederlandse vrouwenbeweging in het licht van deze discoursanalyse op woordniveau. Het maakt ook gebruik van een andere mogelijkheid die digitaal tijdschriftonderzoek biedt: die van de opname van terloopse verwijzingen in het receptieonderzoek.⁹ Deze verwijzingen kunnen meer inzicht in het belang en de betekenis van een werk voor het algemeen publiek verschaffen dan de langere besprekingen die in specialistische tijdschriften te vinden zijn. Zoals zovelen werd Mill immers niet altijd gelezen door hen die hem bespraken. Het discours staat in deze analyse centraal, niet de schrijvers: voor het leesgemak verwijs ik daarom minimaal naar de individuele auteurs.

Slavernij der vrouw in Nederland

- “Hebt ge het werkje van MILL reeds gelezen, over de slavernij der vrouw?
- Neen. Maar het is zeker hoogst belangrijk om te hooren, hoe die ongelukkige negerslavinnen en kwadronen het gehad hebben, toen de slavernij nog bestond. Uit de Negerhut heb ik daarover veel geleerd. Maar zijn er nu nog landen, waar die slavernij zoo bestaat? Ik dacht, dat na den burgeroorlog in Noord-Amerika...
- Wacht even, lieve mevrouw! Het boekje handelt niet over heel, half, of kwart negerinnen, maar over u en uwsgelijken, over engelsche vrouwen en meisjes; en de vertaler, Mr. NIEUWENHUIS en Dr. VITRINGA, die er een voorrede bij schreef, meenen dat het ook voor de nederlandsche vrouwen en meisjes geldt. Gij verkeert volgens dit werkje in slavernij.
- Ik? [...] Die MILL kan zooveel zeggen!
- Een weinigje meer respect, als ik u verzoeken mag. Sir John Stuart Mill is geen man, op wiens gevoelen men weinig acht slaat [...]
- Wel mogelijk! Maar 't is toch vrij gek om over de slavernij der vrouw te spreken.
- Ietwat overdreven is het wel. Dat vindt de schrijver der voorrede ook. [...]”¹⁰

De lof voor de vertaling en het voorwoord in deze aankondiging van Mill's werk in *Ons Streven* (1870-1878) doen vermoeden dat de uitgever er een hand in had. De lezer zou het idee van de ‘slavernij der vrouw’ zo vergezocht vinden, dat ze per abuis zou kunnen denken aan de bestseller van de jaren 1850, Harriet Beecher Stowe's *Uncle Tom's Cabin*.¹¹ Deze reactie is kenmerkend voor de receptie in de Nederlandse pers van de jaren 1870. Veel meer dan Mill's argumenten, trok zijn constatering dat de vrouw in een staat van slavernij verkeerde de aandacht van literaire commentators.

Deze constatering was onderdeel van zijn eerste en tweede hoofdstuk. Hij verwees ter vergelijking vooral naar de Klassieke Oudheid en terloops naar koloniale slavernij. Hij stelde dat opvattingen van mannen over de minderwaardigheid van vrouwen door eigenbelang gemotiveerd werden, net als die van slavenhouders in de zuidelijke staten van de VS over zwarten. Hij stelde ook dat de vrouw dan wel beter behandeld werd, maar binnen het huwelijk toch minder vrijheden had dan “Oom Tom,” die tenminste 's avonds naar zijn “hut” kon ontsnappen.¹²

In het Nederlandse commentaar werd deze vergelijking uitgebreid en werd er meer expliciet naar de recente slavernijgeschiedenis verwezen. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* wijdde in 1869 een feuilleton aan een bespreking van Mill, waarin zijn argument als volgt

werd samengevat: “De onderwerping van de vrouw staat dus volkomen gelijk met de slavernij. Is deze eindelijk afgeschaft, die van de vrouw is slechts verzwakt. Kon de vrouw de hoop koesteren, eens sterker te worden dan de man, de tijd zou naderen, waarin zij, de slaven gelijk, den strijd zou aanvangen.”

In zijn weerlegging richtte de auteur dan ook zijn pijlen op deze vergelijking:

“Er is niets, waarin Mill zoo veel genoegen scheidt als in de gelijkstelling van den wettelijken staat der gehuwde vrouw met de slavernij. Vandaar, dat een beroep op de goedheid van vele mannen even weinig indruk op hem maakt als een beroep op de voortreffelijkheid van menig slavenhouder het ter verdediging der slavernij zou kunnen doen. Maar er is veel wat die gelijkstelling verbiedt. [...]”¹³

Ook in andere kranten werd deze vergelijking breed uitgemeten. De progressief-liberale krant *Het Vaderland* besteedde de meeste gunstige aandacht aan de verschijning van Mill's boek. Dit was niet toevallig: *Het Vaderland* was kortgeleden opgericht door Martinus Nijhoff, de uitgever van de vertaling. Naast advertenties werd er verslaggegeven over de receptie in Denemarken, werd het werk genoemd in de aankondiging van een ander boek over vrouwenrechten, en werd het samen met de weerlegging ervan door een prominent Duits historicus, Heinrich von Sybel, besproken.¹⁴

Ook in dit laatste stuk kwam de vrouw-slaafvergelijking nadrukkelijk aan bod. Von Sybel had verontwaardigd gereageerd op Mill's beschrijving van echtelijke slavernij, maar volgens de auteur was hij het wel eens met het eerste hoofdstuk, waarvan de conclusie als volgt werd samengevat: “Doet dus het tegenwoordige systeem den vrouwen onrecht, dan zal, dan moet het, even zeker als de slavernij, verdwijnen van den aarde.” In deze formulering werd, evenals in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, de vrouwenemancipatie niet alleen verbonden met de afschaffing van de slavernij, maar werd deze historische parallel ook tot hoofdpunt van het boek bevorderd.

In de twee vrouwenrechtenbladen die in de jaren 1870 actief waren, *Onze Roeping* en *Ons Streven*, werd Mill's publicatie natuurlijk ook besproken. Beide bladen waren over het algemeen behoudend in stijl en argumentatie. *Ons Streven* plaatste verschillende besprekingen van het boek, waarin vaak werd teruggekomen op de vrouw-slaafvergelijking.¹⁵ In eerste instantie werd het boek vooral overdreven bevonden. Een recensie merkte zuinigjes op dat:

“de kwestie niet altijd met de wenschelijke onpartijdigheid en kalmte is besproken, maar dat vele schrijvers en schrijfsters zich aan groote overdrijving en eenzijdigheid

hebben schuldig gemaakt [...]. Onder deze soort van geschriften verdient J. Stuart Mill's *On the subjection of women* zeker eene eerste plaats, zoowel om den naam van den schrijver als om de overdrijving, die men aantreft in de schildering van den toestand der vrouw, die daarin geheel als een slavin wordt voorgesteld.”

Een ander artikel stelde verder “dat de vrouw zelf hare ‘subjection’, haar ‘slavernij’ niet zoo zwaar opvat als haar kampioen, de Engelsche wijsgeer, het gedaan heeft,” en volgde dit op met verdere kritiek op de vergelijking:

“Doch waarmede hebben wij hier te doen? [...] Toch niet met een onrecht geleden door de personen wier ellende alleen geëvenaard wordt door hun gebrek aan ontwikkeling, aan levenskracht, aan energie. [...] Men duidde het mij niet ten kwade, maar bij zulke omstandigheden kan ik niet gelooven dat de slavernij zoo groot is. [...] De tegenwoordige oorlogskreet ‘*emancipatie*’ kondigt zoo dikwijls den strijd aan tegen een onschuldige wet, terwijl men bekrompen genoeg is den waren vijand niet te zien.”

Dat de vrouw-slaaf vergelijking buitenproportioneel belang aannam in de receptie van Mill's werk is ook op te maken uit de samenvatting van zijn wapenfeiten in zijn overlijdensbericht. Men had Mill zijn overdrijvingen te vergeven omdat zij voortkwamen uit “vurig enthousiasme”: als een van de weinigen wilde hij “bewijzen voor de juistheid der algemeen aangenomen meeningen omtrent de vrouw; zoolang die bewijzen niet geleverd werden, bleef hij volhouden dat de protesten der mannen tegen de vrouwen-emancipatie gelijk stonden met het alarm door de Zuid-Amerikaansche slavenhandelaars gemaakt tegen de opheffing van de slavernij”.¹⁶

In de laatste decennia van de negentiende eeuw bleven Mill's ideeën in het publieke debat gereduceerd worden tot deze vergelijking. De schrijver van een ingezonden brief in *De Tijd* betreurde bijvoorbeeld dat Mill verwees naar “het huwelijk [als] de eenige werkelijke slavernij die wij kennen”, terwijl het socialistische *Recht voor Allen* een stuk uit de nieuwe Nederlandse vertaling opnam dat de gelijkenis juist vurig bepleitte.¹⁷

Ook in feministische bladen bleef Mill op deze manier samengevat worden. In tegenstelling tot *Ons Streven* werd de vergelijking in de radicale bladen *Evolutie* (1893-1926) en het socialistische Vlaams-Nederlandse *De Vrouw* (1893-1900) juist geprezen. *De Vrouw* verscheen regelmatig met een koptekst die van Mill was afgeleid: *geen slaaf is zoo ten volle slaaf als de vrouw* (Mill: “No slave is a slave to the same extent and in such a full sense of the word as a wife is”), en de nieuwe vertaling, die in 1898 was verschenen in een goedkope

editie van de Internationale Bibliotheek van uitgeverij Van Looy, werd hartelijk aan de man gebracht.¹⁸ In *Evolutie* werd bij dezelfde gelegenheid de eerdere kritiek op de vergelijking expliciet gehekeld:

“[D]aar kon de niet-analyseerende, niet-redeneerende groote hoop in 1867 [sic] niet anders zien dan onzin in de *Subjection of Women*. Zij, zij slavin! Zij die daar rondliep vrijelijk, ongeketend, niet voortgedreven door de zweep! Hoe gek zoo een Stuart Mill! En toch, en toch... is men langzaam aan gekomen tot de conclusie, dat keten en zweep slechts zijn symbolen der slavernij, niet de slavernij zelf.”¹⁹

Vrouw-slaafvergelijking als sjibbolet

De focus op deze zinsnede van Mill is niet alleen te wijten aan de provocerende titel van zijn werk. Het paste ook binnen een breder debat over welke vergelijkingen gepast waren in het vrouwenvraagstuk. In de tweede helft van de negentiende eeuw was de vrouw-slaafvergelijking een sjibbolet die het verschil markeerde tussen radicale en gematigde feministen, met name wanneer het de positie van gehuwde vrouwen betrof.²⁰

Afbeelding 3. Bijschrift: *Slavernij-iconografie in het blad Zeitschrift für Frauenstimmrecht, Berlijn 1907. Historisch Museum Frankfurt, CC licentie, Wikimedia.*

Zoals de besprekingen van Mill al hebben aangegeven was de vergelijking een geliefd mikpunt voor tegenstanders van de vrouwenrechtenbeweging. Dit was een transnationaal gegeven dat ook in de Franse, Engelse en Duitse taalgebieden speelde.²¹ De voortdurende spot verklaart ten dele waarom gematigde groepen, zoals het collectief achter *Ons Streven* en de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht, er afstand van namen. Door deze vergelijking af te wijzen benadrukten ze hun eigen redelijkheid.

In *Ons Streven* waarschuwde ‘Agatha’ (redactrice Reinoudina de Goeje) bijvoorbeeld voor revolutionaire stemmen in het vrouwen debat en nam ze de vrouw-slaafvergelijking op de hak: “De gevolgen niet berekende, zouden [sommigen] willen beginnen met de vrouwen, ‘die arme, verdrukten slavinnen’, stembiljetten aan te bieden.”²² De Goeje’s afkeuring voor deze woordkeus hing samen met de afwijzing van het woord ‘emancipatie’, dat in de eerste helft van de negentiende eeuw onder zware kritiek had gelegen en voor veel feministen een negatieve bijmaak had gekregen.²³ Een uitzondering op deze trend in *Ons Streven* was een stuk van de radicale hand van Geesje Feddes. Zij pareerde de kritiek in een eerder nummer op haar pamflet *Gelijk recht voor allen!* op deze manier:

“[W]ie kent wel niet deze of gene vrouw, welke, al moge ook de recensenten dat een belachelijke overdrijving noemen, werkelijk onder dien toestand gebukt gaat? Wie weet niet dat menig arm schepsel, krachtens de wet, werkelijk beladen is met een juk even zwaar als ondragelijk, als ooit de ellendigste slavin dat te torschen had [...]. Zullen we nu in plaats van [overdrijving] te betreuren, die overdrijving nog overdrevenier voorstellen en ze belachen? Neen, dan liever ons geschaard bij die ‘consequente voorstanders van het oude’ die beweren dat de vrouw van nature minder vatbaarheid voor verstandelijke ontwikkeling ontving dan de man, of wel, bij die menschevrienden, die in der tijd tegen de afschaffing der slavernij ijverden, omdat zij meenden dat de slaven, zonder een meester om voor hun onderhoud te zorgen minder gelukkig(!) zouden wezen, en die thans weer eene dergelijke liefderijke bezorgdheid voor de vrouw koesteren.”²⁴

In 1907 voerde de Bond voor Vrouwenkiesrecht de vrouw-slaafvergelijking op als splijtzwam in hun afsplitsing van de ‘ultrafeministische’ Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht.²⁵ In *De Ploeger*, het blad van de Bond, werd de vergelijking niet gebezigd. Het was waar dat in *Evolutie*, het blad geassocieerd met de VVV, de vergelijking veel viel.²⁶ De redactrices stelden bijvoorbeeld: “Zoo daar niet aan verbonden was een zekere opvatting omtrent kleur: bruin of blank, zouden wij ‘abolitionisme’ de ware weergeving vinden van de quintessence der vrouwenbeweging; thans lijkt het ons beter het reeds burgerrecht verkregen hebbende ‘féminisme’ te gebruiken.” Ook vergeleken ze in brute bewoordingen de vrouw met een personage uit *Uncle Tom’s Cabin*:

“[Men zegt]: De vrouw zelve verlangt niet te emancipeeren, zij begeert geen stem in het kapittel. Welnu, wat betekent dat? Zegt ook niet Topsy in Beecher Stowe’s negerhut: ‘Och, Missis, u moet mij slaag geven. Ik ben gewoon aan slaag. Ik geloof dat het goed voor mij is. Negers moeten gezweept worden.’ Zouden die woorden echter ook gevloeid zijn uit den mond van de latere Topsy, de ontwikkelde, de zelfbewuste, de zendelinge.”²⁷

Ook in het Vlaams-Nederlandse blad *De Vrouw* werd de vergelijking veel gebruikt. De socialistische insteek van dit blad verklaart dit ten dele; de socialisten gebruikten immers al sinds Saint-Simon de vergelijking om arbeidsverhoudingen uit te leggen. Uit de rubriek ‘Strijdpenning’, waarin betalende lezeressen korte stukjes mochten plaatsen, blijkt dat de redactrices van *De Vrouw* met hun gebruik aansloten bij de kretten van hun doelgroep.²⁸

Er is een verschil in zwaartepunt aan te merken tussen de verwijzingen naar de strijd tegen de slavernij in *Evolutie* en *De Vrouw*. De eerste verwees vooral naar wat het zag als een ‘slavenmentaliteit’ onder vrouwen. De verwijzing naar Topsy hierboven illustreert dit. Schrijvers voor het blad gebruikten dit idee om uit te leggen waarom de vrouwenbeweging in eerste instantie maar weinig steun genoot; zij hadden immers een voorhoede nodig. Een artikel beschreef het als volgt:

“Beklagen over het geheel genomen de vrouwen zich over haar vernederende, apathische positie? En bloc, neen: individueel, ja. Zullen zij zelf eenmaal haar ketenen verbreken? Ik hoop van ja, ik vrees van neen, Het waren niet de slaven die hebben vrijgevochten de slaven. *De massa revolutioneert niet*, dat is het werk van enkelen. Is dit voor allen waar, hoeveel te meer dan nog voor de vrouw.”²⁹

Het sociaal-revolutionaire *De Vrouw* legde juist meer nadruk op klasse-opstand. De lijn van het blad was geïnspireerd op de ideeën van Marx, Engels en vooral August Bebel, uit wiens *Die Frau und der Sozialismus* (1879) in de eerste jaargang lange delen waren herdrukt. De slavernij werd onder andere gebruikt om een diepgaande, wrede klassenstrijd binnen de mensheid te illustreren, waarvan de seksenstrijd in hun optiek een onderdeel was.

Een transnationaal debat

In hun gebruik van de vrouw-slaafvergelijking en hun verwijzingen naar slavernij pasten deze radicale bladen in een transnationale tendens. In radicaal-feministische en socialistisch-feministische bladen in het buitenland, zoals Clara Zetkin’s *Die Gleichheit* en Hubertine Auclert’s *La Citoyenne*, zijn gelijksoortige verwijzingen te vinden, terwijl behoudendere bladen zoals *Die Frau* en *Le droit des femmes* net als *Ons Streven* hiermee veel terughoudender waren.³⁰

De vrouw-slaafvergelijking was niet zomaar een ‘overdrijving’. Het was een kernachtige verwijzing naar ideeën over de aard van de seksestrijd, de plaats ervan in de wereldgeschiedenis en de middelen die erin geheiligd waren. Bovendien was het onderdeel van een discours dat vrouwen verbond in een transnationale beweging. Deze vergelijking vertalend, bekrachtigend of weerlegend, vormde een transnationaal publiek van lezende en schrijvende vrouwen.³¹ Ook inhoudelijk verbond de vergelijking vrouwen over grenzen. Het droeg immers de radicale implicatie in zich dat vrouwen wereldwijd iets met elkaar gemeen hadden: in hun onderwerping konden zij elkaar begrijpen en zich verenigen.³²

Het credo van internationaal zusterschap binnen witte vrouwenbewegingen werd

zelden oprecht in de praktijk gebracht. Feministen van kleur in Amerika, in koloniale contexten en in het Midden-Oosten benadrukten toen al de machtsverschillen tussen vrouwen onderling en het schrijnende gebrek aan oprechte solidariteit.³³ Bovendien verhulde de vrouw-slaafvergelijking meer dan dat hij verduidelijkte: de machtsverschillen, de deelname van witte vrouwen in het koloniale project en het slavernijsysteem, en de specifieke uitdagingen die zwarte vrouwen het hoofd moesten bieden, vielen buiten dit plaatje. Ook werd slavernij voorgesteld op een selectieve manier die de schrijfsters uitkwam. De verwijzing naar het fictieve personage Topsy in *Evolutie* illustreert dit bij uitstek: dit raciaal gestereotypeerde personage diende het argument, maar had weinig met de werkelijkheid van doen.

Afbeelding 4. Bijschrift: Illustratie Uncle Tom's Cabin, 1852. Eva 'beschaaft' haar minderbedeelde zusje, Topsy. CC licentie, Wikimedia.

Besluit

Het debat rondom de vrouw-slaafvergelijking dat digitaal tijdschriftonderzoek blootlegt, werpt nieuw licht op de invloed van *De slavernij der vrouw* in de Nederlandse context. Het belang van Mill in het Nederlandse debat lag niet alleen in zijn ideeën, maar ook in het cachet dat zijn naam verleende aan de vrouw-slaafvergelijking. Zowel de besprekingen van zijn werk in *Ons Streven*, waar hij onder de slachtoffers van de overdrijvingsdrang werd gerekend, en die in *Evolutie*, waar de afwijzing van de “niet-analyseerende, niet-redeneerende groote hoop” gememoreerd werd, wijzen hierop. Deze herwaardering van Mill's invloed is echter geen demotie. Begrip van de bredere debatten in de publieke pers waar Mill's werk onderdeel van uitmaakte, en die tot uiting kwamen in de gangbare conceptuele vergelijkingen, brengt juist een nieuwe dimensie naar voren van zijn rol in de feministische ideeëngeschiedenis.

Sophie van den Elzen is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de Universiteit Utrecht, en verdedigde aldaar dit jaar haar proefschrift *Antislavery in the Transnational Movement for Women's Rights, 1832-1914: A Study of Memory Work*.

Contact: s.s.m.vandenelzen@uu.nl

-
- ¹ Een greep uit de vertalingen: *O Podchinenii zhenshchin*, vert. Grag Blagosvetlov, 1869; *De l'assujettissement des femmes*, Émile Cazelles, 1869; *Kvindernes underkuelse*, Georg Brandes, 1869; *De slavernij der vrouw*, R.C. Nieuwenhuijs, 1870; *Die Hörigkeit der Frau*, Jenny Hirsch, 1872; *De slavernij der vrouw*, Elizabeth Noest, 1898. Een recente liefdevolle aanhaling is te vinden in F. de Beaufort en P. van Schie, *De liberale strijd voor vrouwenkiesrecht* (Amsterdam 2019).
- ² J. Kettler, 'Vereinsnachrichten', *Frauenberuf* 4 (1890) 78; J.J.R., 'Litteratur-Bericht. John Stuart Mill', *Frauenberuf* 4 (1890) 78-79; U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990) aldaar 47.
- ³ A.H. Jacobs, *Herinneringen van Dr. Aletta H. Jacobs* (Amsterdam 1924) aldaar 90-91. DBNL, geraadpleegd op 6 september 2021: http://www.dbnl.org/tekst/jaco045heri01_01/.
- ⁴ U. Jansz, *Denken*, aldaar 46, 60, 70-71; S. Hekman, 'John Stuart Mill's *The Subjection of Women*: The Foundations of Liberal Feminism', *History of European Ideas* 15:4 (1992) 681-86; U. Jansz, 'Jan Versluys en Multatuli: Wiskunde, feminisme en geld', M. Everard en U. Jansz (red.), *De minotaurus onzer zeden: Multatuli als heraut van het feminisme* (Amsterdam 2010) 63-84; J. Berest, 'The Reception of J.S. Mill's Feminist Thought in Imperial Russia', *Russian History* 43:2 (2016) 101-141.
- ⁵ 'Literatuur', *Evolutie* 6:5 (1898) 39-40.
- ⁶ U. Jansz, *Denken*, 197-201.
- ⁷ L. Jensen, 'Nederlandse vrouwenpers', 219-239; L. Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt': *vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2001).
- ⁸ M. Everard, 'Mensch-boven', aldaar 180.
- ⁹ Een recent voorbeeld van de nadruk op het historisch belang van Mill voor de vrouwenbeweging is F. de Beaufort en P. van Schie, *De liberale strijd voor het vrouwenkiesrecht* (Amsterdam 2019). Zie ook Ulla Jansz, *Denken*.
- ¹⁰ H. Oort, 'De slavernij der vrouw', *Ons Streven*, 1:3 (1870) 13-14.
- ¹¹ Zie over de receptie van *Uncle Tom's Cabin* in Nederland, M. Huisman, *Verhalen van Vrijheid* (Hilversum 2015); L. Ham, 'Circulating in Commonplaces: Harriet Beecher Stowe's Celebrity Status in the Netherlands' in: *European Journal of American Studies*, 13:2 (2018) 1-16.
- ¹² J.S. Mill, *The Basic Writings of J.S. Mill: On Liberty, The Subjection of Women and Utilitarianism* (New York 2002) aldaar 134, 155.
- ¹³ O., 'Feuilleton: De Emancipatie der Vrouw', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 189, 214, 222, 239 (1869). Citaten respectievelijk uit 214 en 222, aldaar 1, 2.
- ¹⁴ *Het Vaderland*, 8 februari 1870, 2, en 22 juni 1870, 1; H. F. Waller. 'Heinrich von Sybel contra John Stuart Mill', *Het Vaderland*, 23 juli 1870, 1-2. De buitenlandse populariteit werd ook in Utrecht besproken, *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad*, 16 oktober 1869, 3. Zie ook Berest, 'The Reception'.
- ¹⁵ S. Parvé, 'Een Duitscher over de emancipatie der vrouw', *Ons Streven* 1:14 (1870) 65-66; G.A. van Hamel, 'Voor het Huwelijk', *Ons Streven*, 1:20 (1870) 103-104.
- ¹⁶ J., 'De vriend der vrouwen', *Ons Streven* 3:32 (1873) 127.
- ¹⁷ Frisius, 'Een brief uit Friesland', *De Tijd*, 21/05/1899, 2; 'De rechtstoestand der vrouw', *Recht voor Allen*, 20:53 (1898), 2. Zie ook 'Elisabeth, Jonkvrouw van Kasteel Valkenburg', *Venloosch Dagblad* 7 december 1878; 'Echo's', *Leeuwarder Courant* 13 maart 1895.
- ¹⁸ Zie bijvoorbeeld *De Vrouw*, 12 mei 1895; 31 maart 1895; 1 augustus 1896; 11 april 1896; 'Lectuur', *De Vrouw*, 5:26 (1898) 228-230.
- ¹⁹ 'Literatuur', *Evolutie*.
- ²⁰ Zie ook M. Braun, *De prijs van de liefde* (Amsterdam 1992) aldaar 55-57.
- ²¹ Zie bijvoorbeeld H. Baudrillart, 'L'agitation pour l'émancipation des femmes', *Revue des deux mondes* 101:3 (1872), 651-677; W. Bolsche, 'Neue Entdeckungen zur Urgeschichte der Frau', *Die Frau*, 2:1 (1894), 11-16; C. Strich, 'Weiße Sklaverei', *Frauenberuf* 2 (1888), 132-135. S. van den Elzen, *Antislavery in the Transnational Movement for Women's Rights 1832-1914: A Study of Memory Work* (2021) 123-133, 160-163.
- ²² Agatha, 'De beweging onzer dagen', *Ons Streven* 2:6 (1871), 2; zie ook J.E. Erdmann. 'Het wezen der vrouw', vert. H.A.K., *Ons Streven*, 2:30 (1871), 119; J. van Heijningen-van Westrheene, 'Gelijk recht voor allen', *Ons Streven* 1:19 (1870) 93.
- ²³ Zie ook Agatha, 'Het Nieuwe Jaar', *Ons Streven* 3:1 (1872), 1. In Louise Otto's *Neue Bahnen* was ongemak rondom 'emancipatie' ook merkbaar. B.S. Anderson, 'Frauenemanzipation and Beyond: The Use of the Concept of Emancipation by Early European Feminists', in: K. Kish Sklar en J. Brewer Stewart (red.), *Women's Rights and Transatlantic Antislavery in the Era of Emancipation* (New Haven 2007) 82-97; M. Everard, 'Mensch-boven-de-

seksen. Het radicale denken over sekse in de eerste feministische golf,' in: M. Everard en U. Jansz (red.), *Sekse. Een begripsgeschiedenis* (Hilversum 2018) 175-200, aldaar 177-178.

²⁴ Geesje Feddes, 'GELIJK RECHT VOOR ALLEN – Antikritiek,' *Ons Streven* 1:22 (1870, Bijblad) 117.

²⁵ E.C. van Dorp en W. Wijnaendts Francken-Dyserink, *Een knuppel in het hoenderhok* (Haarlem 1907) aldaar 48; *Handleiding voor de afdeelingbesturen van den Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht*, 1911, Atria, <https://hdl.handle.net/11653/book18327>, aldaar 23.

²⁶ Zie bijvoorbeeld *Evolutie* 1:12, 1:13, 2:19, 2:22, 2:25, 7:26, 8:1, 10:7, 17:13.

²⁷ 'De stroomingen in de Vrouwenbeweging,' *Evolutie* 2:37 (1894) 289-291; 'Gemaakte Opmerkingen', *Evolutie* 1:4 (proefnummer, 1893) 1-2.

²⁸ Zie bijvoorbeeld *De Vrouw* 1:11, 1:22, 2:24, 3:25, 4:2, 4:24, 6:4. Voorbeelden uit de *Strijdpennig*: "met de vrouwen in fabrieken en mijnen te doen werken maakt men er dubbele slavinnen van," 21 januari 1894; "verzet tegen allen slavelijken en vernederenden vrouwenarbeid," 4 maart 1894.

²⁹ 'De meerderheid', *Evolutie* 19:10 (1911) 77-78.

³⁰ De transnationale vergelijking is onderwerp van hoofdstuk 3 van mijn proefschrift, S. van den Elzen, *Antislavery*, 115-170.

³¹ Zie ook L. Jensen, 'De Nederlandse vrouwenpers in een internationaal perspectief', *Nederlandse Letterkunde* 6 (2001); B. Anderson, *Joyous Greetings: The First International Women's Movement, 1830-1860* (Oxford 2000); M. McFadden, *Golden Cables of Sympathy: The Transatlantic Sources of Nineteenth-Century Feminism*, (Lexington 1999).

³² Zie ook M. Bosch en A. Kloosterman, *Politics and Friendship: Letters from the International Woman Suffrage Alliance, 1902-1942* (Ohio 1990) m.n. 2.

³³ L. Rupp, *Worlds of Women: The Making of an International Women's Movement*, (Princeton 1997); A. Burton, *Burdens of History: British Feminists, Indian Women, and Imperial Culture, 1865-1915* (Chapel Hill 1994); S. van den Elzen en B. Waaldijk, 'History as Strategy: Imagining Universal Feminism in the Women's Movement', in S. Scalmer, S. Berger en C. Wicke (red.), *Remembering Social Movements: Activism and Memory* (London 2021) 60-82. Zie ook de klassiekers uit 1981, A. Davis, *Women, Race & Class* (New York) en *Ain't I A Woman: Black Women and Feminism* (Boston).